

Kutatás – publikálás – könyvtár

KARÁCSONY Gyöngyi

A könyvtárak szerepe a publikációs folyamatban

A könyvtárak mindig is szerepet vállaltak a tudományos kommunikáció folyamatában, mely röviden a – kutatás – publikálás – a tudományos munka értékelése – ciklussal summázható.

A könyvtár és a könyvtáros jelen van a cikk keletkezésétől (témakeresés a szerzőknek, a közlési leírások [Instructions to authors] keresése, formázás, átolvasás, fordítás, segítség a levelezésben, stb.) a megjelent kiadványok szolgáltatásán (rendelés, rendelkezésre bocsátás, megőrzés, kötetítés, raktározás), közvetítésén át a cikkek hatásának (impakt faktor, IF – citáció-keresés) vizsgálatáig.

Mindez a tevékenység tulajdonképpen információ-közvetítő szerep, és 21. századi szemmel leginkább a passzív jelzővel aposztrofálható.

A tudományos kommunikáció folyamata azonban rendkívüli mértékben átalakult az utóbbi egy-másfél évtizedben. A kutatók nem látogatják a könyvtárat, a számítógép előtt ülve maguk végzik az irodalomkutatást, online olvasnak, maguk nyomtatják ki a szükséges cikkeket, és a fiatalabb generáció önállóan végez citáció-keresést is. Megszűnőben az a személyes kapcsolat, amely alapján a könyvtáros bekapcsolódhatott a publikáció folyamatába, s így tudta, mire van szüksége a használónak.

A virtuális könyvtárlátogatóktól csak ritkán kap a könyvtár értékelhető visszacsatolást (leginkább hibajelzés formájában), ezért a legtöbb esetben nem tudjuk a szolgáltatásaink hatékonyságát objektíven értékelni.

A weblap-statisztikák nem utalnak arra, hogy mennyire volt releváns az adott oldal tartalma a használók számára: egy-egy statisztikailag népsze-

rú lap nem feltétlenül jól használható tartalmával, hanem esetleg az oda vezető link érdeklődést felkeltő szövegével, elnevezésével vonzza a látogatókat.

A könyvtárlátogatások módjának és a könyvtárakról alkotott képnek és elvárásoknak átalakulása, valamint a könyvtári munkafolyamatok és szolgáltatások változása – egyszerűen a külső és belső technikai-társadalmi körülmények átalakulása – olyan helyzetet teremtett, melyben át kell értékelnünk, és újra kell definiálnunk a könyvtárat.

Az előttünk álló kihívás súlyát az alább néhány példa érzékelteti:

- A *Nature* c. tudományos folyóirat ötven, különböző tudományterületeken dolgozó kutató bevonásával összehasonlító vizsgálatot végzett a Wikipedia és az Encyclopaedia Britannica online kiadásának szócikkei között. A vizsgálat eredményeként megállapították, hogy a Wikipedia-cikkek tartalmi hibaszázaléka nem nagyobb az Encyclopaedia Britannica tartalmáénál. (Giles, 2005)
- A könyvtárak egyre intenzívebben és egyre szívesebben alkalmazzák a Web 2.0 eszközöket.
- A használói visszajelzések azt mutatják, hogy a „hagyományos” könyvtári szabványokat (MARC, Z39.50) az XML technológiának kell felváltania, mely a könyvtári információforrások tartalmát elérhetővé tenné a webszolgáltatások szélesebb köre számára (Brindley, 2006).
- A könyvtári katalógusok lemaradnak az Amazon és a Google szolgáltatásai mögött.

A helyzetképet színesíti a nyílt hozzáférés (open access, OA) mozgalom térhódítása, a tudományos dokumentumok digitalizálása témájában nyilvánított állásfoglalások polarizáltsága, valamint a könyvtárak fizikai megjelenésének és szolgáltatásainak újragondolására irányuló törekvések.

Ezek a kihívások egyrészt nyomasztóak, hiszen

a könyvtár falain és hatókörén kívül, leginkább a kereskedelmi szektor által kontrollált módon történnek. Az üzleti modellek megértése és kidolgozása éppoly zavarba ejtő az e tekintetben eddig dédelgetett szerepben levő könyvtárak számára, mint a technikailag jól felszerelt és tapasztalt felhasználói nemzedék új igényei.

A kihívások ugyanakkor a könyvtárak további fejlődésének iránymutatói és előidézői. A felvázolt helyzet kivételes lehetőség arra, hogy új szerepek felvállalásával e rendkívül gyorsan változó és kielezett versenyhelyzetben új jövőképet definiáljunk a könyvtárak és az információs szektor számára.

Tulajdonképpen nincs is más választásunk, mint a változ(tat)ás, amennyiben életben szeretnénk maradni a jövőben. Az előttünk álló fejlődés a könyvtári tevékenység minden területét áthatja. A következő sorok azt kutatják hogyan, milyen fogódzókat találhat a könyvtár a tudományos kommunikáció folyamatában a 21. században.

Könyvtárak változó szerepben

Az 1970-es évektől egyre gyűrűző folyóiratválság a könyvtárakban jól ismert jelenség (Bánhegyi, 2003; Karácsony, 2007). Az árnyékkedés moderálása és a megfelelő szintű információk szolgáltatásának igénye aktív szerepvállalásra kényszerítette a könyvtárakat. A hagyományos információ- és dokumentum-közvetítő szerep után a könyvtárak első önálló lépése a tudományos publikálás folyamatában a digitalizációs projektek indítása és a print-on-demand szolgáltatás voltak Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a '80-as évek végén.

A '90-es évektől a könyvtárak és kiadók szorosabb együttműködésének lehettünk tanúi. Az együttműködésekbe magas színvonalú tudományos társaságok és szervezetek által kiadott folyóiratok kapcsolódtak be. Ezek az alacsony költségvetéssel dolgozó folyóiratkiadók nem tarthatták a versenyt a nagy cégekkel, s nem volt potenciáljuk és gyakorlatuk a kiadványok

elektronikus közreadásához. A közreműködő egyetemi könyvtárak közös online platformot biztosítottak a folyóiratok számára; így modelálták az árnövekedést, biztosították az online elérhetőséget, gondoskodtak az elektronikus archiválásról – tulajdonképpen átsegítették a kiadványokat a Gutenberg galaxisból az elektronikus korszakba.

- *A Project Muse* (1993, Johns Hopkins University) napjainkban 350 lektorált folyóiratot szolgáltat a bölcsész- és társadalomtudományok valamint a művészetek területén.
- *A HighWire Press* (1995, Stanford University) kisebb mennyiségű bölcsész- és társadalomtudományi tartalom mellett inkább a biológia, orvostudomány és a fizika területén kínál magas színvonalú, lektorált folyóiratokat. Jelenleg 1079 folyóirat 4,5 millió cikkéből több mint 1,8 millió cikket ad ingyen, erősen támogatva ezzel a nyílt hozzáférés kezdeményezést.
- *A Project Euclid* (2003, Cornell University Library) az elméleti és alkalmazott matematika és a statisztika területén alakított ki online publikálási platformot olyan hozzáadott szolgáltatásokkal, mint a teljes szöveg keresés, a referenciák keresztlinkelése a *MathReviews* bibliográfiai adatbázisból, és az interoperabilitás (OAI-PMH) biztosítása. Az Euclid-folyóiratok nagy részének tartalma részlegesen (1–5 éves embargó után) vagy teljesen nyílt hozzáférésű, de szolgáltatnak kizárólag előfizetőknek elérhető címeket is. A nyílt tartalom egyik érdekessége a *Bulletin of the American Mathematical Society* teljes anyaga (1891–1991).

Az említett projektek indítását a Mellon Alapítvány szponzorálta azzal a feltétellel, hogy a szolgáltatásokat a támogatás kifutása után is fent kell tartani. Ma mindhárom sikeres, önfenntartó szolgáltatás. A működésük anyagi hátterét teljes (Muse) vagy részleges (HighWire, Euclid) előfizetési konstrukciókkal és hozzáadott szolgáltatásokkal biztosítják.

A könyvtárak a publikálási folyamat aktív résztvevőiként képessé váltak/válnak bonyolult digitalizálási folyamatok/projektek lebonyolítására, tökéletesítik metaadat-készítési módszereiket, és hozzászoknak ahhoz hogy a szolgáltatásoknak az év minden napján 24 órában elérhetőnek kell lenniük.

A tudományos kommunikáció jövője

A tudományos kutatás fogalomtárába *John Taylor*, az Egyesült Királyság Tudomány és Technológia Hivatala Kutatási Tanácsainak (Research Councils at the Office of Science and Technology) általános igazgatója új kifejezést vezetett be 2001-ben. Az „e-Science” (elektronikus tudomány, e-Tudomány) az együttműködésen alapuló, hálózatosított tudományos munkát biztosító eszközök és technológiák gyűjtőfogalma. Az e-Science infrastruktúra használatával a tudósok gyorsabban, hatékonyabban, új módon tudnak dolgozni. Maga az elképzelés természetesen nem új, hiszen *J.C.R. Licklider* ARPANET kezdeményezésétől *Tim Berners-Lee* web-protokolljáig sok szakember sok évi álmának és munkájának eredménye, ám az elnevezésnek az ezredfordulóhoz köthető megjelenése mindenképpen mérföldkö jellegű. Az e-Tudomány fogalom hatalmas (petabyte-okban mérhető) adatmennyiséget takar, melyek a legújabb generációs tudományos kísérletek eredményeként jönnek létre. Ezen adatok megosztásának, használatának biztosításához speciális keresőket és hatékony adatbányászati eszközöket fejlesztenek ki. Ilyen eszközök kifejlesztése az adatok metaadatainak segítségével történhet, tehát az elképzelt hatalmas tudományos adattárak működtetése a „hagyományos” könyvtári és bibliográfiai adatbázisokhoz hasonló módon képzelhető el.

A felvázolt helyzetkép a tudományos kommunikáció forradalmi változását vetíti előre. A változás tulajdonképpen elkezdődött 2003-ban, amikor a Berliini Nyilatkozatban megfogalmazták

az eredeti tudományos eredmények, nyers adatok és metaadatok, forrásanyagok, a képi és grafikus anyagok digitális reprezentációinak, valamint a tudományos multimédia anyagok nyílt elérhetőségének szükségességét.

A tudóstársadalom számára rendkívüli lehetőséget kínál eredményeik nyílt közzététele, így felgyorsul a tudományos információcsere, olcsóbb a hozzáférés és nagyobb a hatás (impact).

Az open access-t (OA-t vagyis kutatási eredményeik nyílt közreadását) a kutatók gyakorolhatják úgy, hogy nyílt elérésű folyóiratokban publikálnak, és/vagy úgy hogy digitális repozitóriumokban archiválják cikkeiket.

A nyílt elérésű folyóiratok regisztrálására a Lundi Egyetem Könyvtára kialakította a *Directory of Open Access Journals* (<http://www.doaj.org/>) szolgáltatást, ahol jelenleg közel 3000 folyóirat (ez a világon kiadott tudományos folyóiratoknak több mint 10%-a) 160 ezer cikke érhető el.

A digitális repozitóriumok (archívumok) első és mindeddig legsikeresebb példája a *Paul Ginsparg* által 1991-ben létrehozott *arXiv* (<http://arxiv.org/>), melyet ma a Cornell Egyetemi Könyvtár működtet. Az arXiv jól ismert forrás a fizika, a matematika, és az informatika szakemberei számára, s annak ellenére, hogy nincs formális lektorálási folyamata, az érintett tudományterületek jellege miatt igen kevés rossz minőségű anyag kerül az archívumba.

Az orvos-biológia és élettudományok területének eddigi legnagyobb horderejű open access vállalkozását a National Institute of Health (NIH, USA) kezdeményezte 2005-ben azzal a céllal, hogy az intézet támogatását élvező projektek eredményeként született cikkeket elérhetővé tegyék bárki számára. A National Library of Medicine (NLM) egyik egysége által gondozott *PubMed Central* (PMC: <http://www.pubmedcentral.nih.gov/>) kereshető és letölthető módon archiválja a lektorált kutatási eredményeket. Az NLM XML-dokumentumok archiválására használt sablonját ma nemzetközi szinten szabványként alkalmazzák. Az elmúlt években

elkezdődött a legfontosabb orvosi folyóiratok retrospektív digitalizálása és archiválása a PMC-ben. 2006-ban megszületett a PubMed Central európai testvére, a *UK PubMed Central* (<http://ukpmc.ac.uk/>), az orvosbiológiai és élettudományi lektorált tudományos publikációk ingyenes online digitális archívuma. A PMC-ben található dokumentumok száma ma meghaladja az egymilliót, s ezzel ez a világ legnagyobb tudományterületi archívuma.

Az arXiv-hoz és a PMC-hez hasonló tudományterületi repozitórium a *RePEc* (<http://repec.org>) a közgazdaságtan és a *CogPrints* (<http://cogprints.org/>) a kognitív tudományok (pszichológia, idegtudomány, nyelvészet, valamint a számítástudomány, a biológia, a filozófia és más tudományok egyes területei), valamint az *E-LIS* (<http://eprints.rclis.org/>) a könyvtár- és információtudomány területén.

A nyílt elérésű archívumok eddig felsorolt példái tudományterületi jellegűek, ám az utóbbi években egyre több *intézményi repozitóriummal* bővülnek a ROAR (<http://roar.eprints.org/>) és az OpenDOAR (http://www.open_doar.org/) regiszterek listái. Az egyetemek és kutatóintézetek által működtetett archívumok tartalmát az intézményben művelt tudományterületek határozzák meg. Az intézményi repozitóriumok alapja a szerzők cikkeinek saját archiválása. Az open access kezdeményezés hatására a kiadók kialakították szerzői archiválási- és copyright politikájukat, melyet a SHERPA projekt *RoMEO* listája (<http://www.sherpa.ac.uk/romeo.php>) tart számon.

A repozitóriumok az OAI-PMH protokollnak megfelelő leíró metaadatokkal látják el a digitális objektumokat, így biztosítják azt, hogy a világméretű keresők az ott archivált anyagokat indexeljék.

A tisztán OA-anyagok megtalálása nem volt mindig egyszerű, jó ideig a Michigani Egyetem keresőszolgáltatása volt az egyetlen segítség ezen a téren. Az *OAIster* (<http://www.oaister.org/>) digitális objektumok közös katalógusa, mely eredetileg tudományos Google-ként szolgált vol-

na a keresőgépek számára nem látható, részben mélyweb anyagok kereséséhez. Ma közel 14 millió tételt indexel: digitalizált és digitálisan született könyveket és cikkeket (pre-, ill. post-printet), szürke irodalmat, kéziratokat, audio-, kép- és video- dokumentumokat, adatfájlokat – minden elérhető, érvényes digitális címmel és megfelelő metaadatokkal rendelkező tudományos tartalommal.

Az utóbbi években több nagy szolgáltató is jelentkezett ezen a pályán. Az Elsevier 2004-ben indított Scopus szolgáltatása az indexelt 14 ezer cím között 500 OA-folyóiratot figyel. A cég Scirus nevű keresője az OA-archívumokat és az OA-kiadókat is indexeli. A Thomson cég Web Citation Indexével kapcsolódott ebbe a folyamatba több száz intézményi repozitórium anyagának figyelésével.

A legújabb jelenség, a Scientific Commons (<http://www.scientificcommons.org/>) célja, hogy a szabadon elérhető tudományos irodalom legnagyobb kommunikációs eszközévé váljon. A gyorsan növekvő számú kezdeményezések és archívumok számon tartása nem egyszerű feladat. A projekt azonban nem csupán regisztrál, hanem a szétszórta elhelyezkedő forrásoknak közös felhasználói felületet biztosít. A Scientific Commons számon tartja a repozitóriumokat, indexeli a teljes szöveges dokumentumokat, azonosítja a szerzőket, és megrajzolja társadalmi és szakmai kapcsolatrendszerüket.

Lektorálás

Az utóbbi évek másik jelentős fejleményei a lektorálás új formáira tett kísérletek. A kutatási eredmények lektorálásának létjogosultsága megkérdőjelezhetetlen, ám a technológiai környezet fejlődésével ennek módja is változik. A nyomtatott, papír-alapú korszakban a szerző kutatási területén dolgozó két-három szakember validálta lektorálás útján a cikkben közölt kutatás okait, módszereit, az eredmények értékelését, a következtetések legitimitását. Az elektronikus

korszakban azonban nemcsak az új módszerek lehetősége, hanem szükségessége is felmerül. Számos új kísérlet közül néhány figyelemre méltó példát emelek ki.

1. A European Geosciences Union *Atmospheric Chemistry and Physics* (ACP) című interaktív, nyílt elérésű folyóirata újszerű online lektorálási módot vezetett be. A folyamat kétlépcsős, ahol egy gyors szemle során ellenőrzik a dolgozat tudományos és technikai minőségét (1. lépcső), majd elérhetővé teszik azt a folyóirat weblapján, és kezdetét veszi egy nyílt, interaktív eszmecsere, ahol a szerzőn és a bírálókon kívül a tudományos közösség más tagjai is hozzászólhatnak a cikkhez. A 2. lépcső 4–8 hétig tart, lezárása után a szerző beadhatja a cikk végleges változatát, amely a szerkesztés után megjelenik a folyóiratban. (<http://www.atmospheric-chemistry-and-physics.net/index.html>)

2. A Public Library of Science (PLOS, az egyik legismertebb OA-kiadó) 2006 decemberében indított PLOS ONE szolgáltatása tulajdonképpen az ACP módszereit terjeszti ki a természet- és orvostudomány területeire. A beérkező dolgozatokat a szerkesztőség megvizsgálja módszertani és gyakorlati szempontok szerint, majd azok nyílt lektorálásra kerülnek a PLOS ONE weblapján (<http://www.plosone.org/home.action>). A lektorálás folyamatos, a szolgáltatás online interaktív folyóiratként funkcionál: a cikkek osztályozhatók, ingyenes regisztráció után megjegyzések, kommentárok fűzhetők hozzájuk.

A PLOS ONE a Creative Commons Attribution License (CCAL)-t alkalmazza valamennyi publikációjára, melynek értelmében a copyright a szerzőket illeti, de megengedett a cikkek letöltése, újra felhasználása, nyomtatása, módosítása, másolása és terjesztése az eredeti szerző és forrás feltüntetésével – a szerző, illetve a kiadó engedélye nélkül.

A PLOS-folyóiratok nyílt elérésűek. Az általuk kidolgozott üzleti modellben a cikkek publikációjával kapcsolatos költségek (lektorálás, folyóirat előállítása, online szolgáltatás és archiválás)

egy részét a szerzők, illetve kutatás szponzorálók által fizetendő publikációs díj (jelenleg 1250 USD, de intézményi tagoknak kedvezmény jár, és a fizetést részlegesen vagy teljesen elengedik a forrással nem rendelkezők részére) fedezi. A szerkesztők és bírálók nem férhetnek a fizetési információkhoz, így biztosítják az értékelés tisztaságát.

3. 2005 augusztusában a legsikeresebb OA-archívum, az *arXiv* bevezette a Trackback szolgáltatást. Ennek lényege az, hogy a szakemberek saját honlapjukon / blogjukon kommentálhatják az *arXiv* cikkeket, majd blogjuk bejegyzéseit belinkelhetik az adott cikkhez az *arXiv*-ban.

A Web2.0 jelenség révén terjednek a tudományos információk létrehozásának, gyűjtésének és terjesztésének új módjai; a közösség együttműködésével létrehozott tartalmak a wikik és blogok, melyek formális lektoráláson ugyan nem esnek át, ám mégis erős értékelés alatt vannak (pl: http://www.openwetware.org/wiki/Main_Page).

Hitek és tévhitek a nyílt hozzáférésről

Huszonnégyezer lektorált folyóiratban két és fél millió tudományos cikk jelenik meg évente, melynek 15%-a válik szerzői archiválás útján nyílt hozzáférésűvé. A már említett RoMEO-listán 336 kiadó adja közre szerzői archiválási politikáját. A webhely statisztikája szerint a kiadók 69%-a engedi a szerzői archiválás valamilyen formáját (a pre-, ill. post-print közreadását). Egy másik felmérés szerint a folyóiratok 90%-a engedi a szerzői archiválást, ám a szerzők mégsem élnek ezzel a lehetőséggel.

Az elmúlt tíz évben több tudományterületen végezték el a nyílt hozzáférésű és a csak előfizetők számára elérhető cikkek idézettségének összehasonlító vizsgálatát (Hajjem, 2005, Lawrence, 2001). A felmérések statisztikai bizonyítékokkal szolgálnak a szerző által archivált és elérhető-

vé tett cikkek hivatkozásának (citációjának) tudományterületről függő 25–250%-os emelkedéséről az előfizetési cikkek idézettségéhez viszonyítva.

A nyílt hozzáférés előnyei legalább öt komponensből állnak:

1. időtényező: a szerzői archiválás rövidebb idő alatt több idézetet eredményez;
2. használat: több letöltés több citációt jelez/indukál;
3. verseny: az OA-cikkek relatív citációs előnye a nem nyílt elérésű cikkekkel szemben;
4. minőségi előny: a jobb minőségű cikkek OA előnye magasabb;
5. minőségi részrehajlás: a szerzők szívesebben archiválják a nívósabb cikkeiket.

Az intézményi repozitóriumok jelentései azt jövendőlik, hogy intézményi mandátum nélkül a szerzői archiválás a jelenlegi 15% körül marad, míg egy kötelező rendelet esetén egy-két éven belül 95–100%-os szerzői archiválást lehet elérni. Az elmúlt két-három évben ugrásszerűen megnőtt az intézeti és szponzori OA-rendeletek száma. 2006-ban a Wellcome Trust kötelező OA-archiválási irányelveit követte hat UK kutatási tanács nyilatkozata. Ausztráliában a Nemzeti Kutatási Tanács és a Nemzeti Egészségügyi és Orvosi Kutatási Tanács hasonló határozatai biztosítják az ausztrál nemzeti kutatók eredményeinek nyílt elérését. Az Európai Bizottság tanulmánya (http://europa.eu.int/comm/research/science-society/pdf/scientific-publication-study_en.pdf) javasolja a közpénzen finanszírozott kutatások nyílt archiválási kötelezettségének a bevezetését

- a) egyrészt az EU projektek támogatási feltételeként,
- b) másrészt a tagállamok és az európai kutatói és tudományos szervezetek részére javasolja megvizsgálni ilyen jellegű mandátumok és nyílt hozzáférésű archívumok kialakításának lehetőségét.

Az egyes kutatás-finanszírozók (társaságok,

egyetemek) önarchiválásra vonatkozó rendeleteit a JULIET- (<http://www.sherpa.ac.uk/juliet/>) és a ROARMAP- (<http://www.eprints.org/openaccess/policysignup/>) listákon tartják számon (ld. 1. és 2. ábra).

1. ábra

JULIET

Research funders' open access policies

Use this page to find a summary of policies given by various research funders as part of their grant awards. Information on the JULIET breakdown of these policies is given in the [key](#) below the table.

Research Funder (linked to Juliet summary)	Whether to archive	What to archive	When to archive	Country
Agence Nationale de la Recherche (ANR)	✓	✓	-	France
Arthritis Research Campaign (arc)	✓	✓	-	United Kingdom
Arts and Humanities Research Council (AHRC)	✓	✓	-	United Kingdom
Australian Research Council (ARC)	-	✓	-	Australia
Biotechnology and Biological Sciences Research Council (BBSRC)	✓	✓	-	United Kingdom
British Heart Foundation (BHF)	✓	✓	-	United Kingdom
Canadian Breast Cancer Research Alliance (CBCRA)	-	✓	-	Canada
Canadian Institutes of Health Research (CIHR)	✓	✓	-	Canada
Cancer Research UK	✓	✓	-	United Kingdom
CERN (European Organization for Nuclear Research)	✓	✓	-	Switzerland
Chief Scientist Office, Scottish Executive (CSO)	✓	✓	-	United Kingdom
Council for the Central Laboratory of the Research Councils (CCLRC now STFC)	✓	✓	-	United Kingdom
Department of Health / National Institute for Health Research (DoH/NIHR)	✓	✓	-	United Kingdom

2. ábra

ROARMAP

HOME

SOFTWARE

COMMUNITY

SERVICES

OPEN ACCESS

ROARMAP (Registry of Open Access Repository Material Archiving Policies)

as recommended by the [Berlin Declaration](#)

Register your Institutional Policy in [ROARMAP](#):

English

--

[Arabic](#)

[Chinese](#)

[French](#)

[German](#)

[Hebrew](#)

[Italian](#)

[Japanese](#)

[Russian](#)

[Spanish](#)

Register your Institutional Archive in [ROAR](#)

Country	Institution	OA Archive(s)	OA Policy
AUSTRALIA * departmental-mandate	University of Tasmania School of Computing	[growth data] http://eprints.comp.utas.edu.au/	Policy details
AUSTRALIA * funder-mandate	Australian Research Council	http://eprints.comp.utas.edu.au/AuseAccess/pmwiki.php?n=GeneralUniPolicies	Policy details
AUSTRALIA * funder-mandate	National Health and Medical Research Council	http://eprints.comp.utas.edu.au/AuseAccess/pmwiki.php?n=GeneralUniPolicies	Policy details
AUSTRALIA * institutional-mandate	Queensland University of Technology	[growth data] http://eprints.qut.edu.au/	Policy details
AUSTRALIA * institutional-mandate	University of Tasmania	[growth data] http://eprints.utas.edu.au/	Policy details
AUSTRIA	Förderung der wissenschaftlichen Forschung	http://www.fwf.ac.at/de/public_relations/qai/index.html	Policy details
BELGIUM	Flanders Marine Institute	http://www.vliz.be/oma/mis.php	Policy details
BELGIUM* funder-mandate	Research Foundation Flanders	[growth data] http://roar.eprints.org/	Policy details
BELGIUM*	Université de Liège	[growth data] http://roar.eprints.org/	Policy details

A tudományos cikkek nyílt elérhetővé tétele erősen foglalkoztatja és megosztja a tudóstársadalmat¹. A határozott (pozitív vagy negatív) vélemények mellett különösen térségünkben jellemző a tájékozatlanság mind a könyvtárosok, mint a kutatók körében. Az információhiány mellett a tévhitek okoznak rendkívüli károkat és akadályozzák a kommunikációt a nyílt hozzáférést támogató kollegák és a kutatók között. A leggyakoribb tévhitek – amint azt az alábbiak illusztrálják – könnyedén cáfolhatók.

1. „*AZ ISI nem indexeli az OA-folyóiratokat.*” A Thomson Scientific körülbelül 200 nyílt elérésű, s számos ún. hibrid folyóiratot (a hibrid folyóiratokban publikáló szerzők publikációs díj (publication fee) fejében nyílt hozzáférésűvé tehetik cikkeiket) indexel az ISI Web of Science-ben, az előfizetési folyóiratok értékelésével megegyező kritériumok alapján. A vizsgált OA-anyag folyamatosan növekszik, s elkezdtek a digitális repozitóriumok anyagának indexelését is.

2. „*Az OA-folyóiratok gyenge minőségűek.*” A folyóiratok minőségének jelenlegi mérőszáma az impakt faktor (IF), melyet a Thomson Scientific cég citációs szolgáltatásának (Journal Citation Reports, JCR) részeként egy több mint ötven éves képlet (a folyóirat előző két évben megjelent cikkeire adott évben kapott idézetek száma osztva a folyóiratban az előző két évben megjelent cikkek számával) alapján számít. Annak ellenére, hogy ez a képlet az egyéni teljesítménynek igen gyenge mércéje, mindeddig a JCR maradt a legismertebb és legelterjedtebb mutatója a folyóiratok, és ezen keresztül a kutatások minőségének. A Web of Science adatbázisban indexelt OA-folyóiratok közül több igen magas impakt faktorról büszkélkedhet, pl. a PloS Biology, amely első hivatalos impakt faktorával az Általános Biológia kategória élére tört.

3. „*A publikációs díj fizetése korrumpálja a lektorálást.*”

Ha ez igaz lenne, az rendkívül romboló hatású lenne a tudományos kommunikáció rendszeré-

re. De nem igaz. Az OA-folyóiratok tűzfallal választják el a lektorálási folyamatot a publikációs díjfizetés rendszerétől. Ezt a tévhitet terjesztő kiadók az utóbbi időben maguk is hibrid folyóiratokat indítottak, ezért ez a vád valószínűleg eltűnik majd.

4. „*Az OA-folyóiratok üzleti modelljei nem fenntarthatóak.*”

A fenntartható OA-üzleti modellek kidolgozása és kipróbálása folyamatos. A fenntarthatóság forrásai a publikációs díjon kívül a szponzori támogatás, hirdetések és nyomtatott változat árusítása. Sikeres példa a 40 folyóiratot kiadó Medknow Publications OA-modellje: a nyomtatott változat előfizetés alapú, a cikkek ingyenesen elérhetők online. E modell bevezetése óta megnőtt a beküldött cikkek száma és a hivatkozások száma is, sőt az előfizetések száma is emelkedett.

Két teljesen üzleti alapú kiadó, a BioMed Central (160 folyóirat) és a Hindawi Publishing Corporation (52 cím) cikk előállítási költségre (APC) építette üzleti modelljét.

A tudományos hatásvizsgálat alternatív módszerei

A kutatók szerzői archiválási aktivitása leginkább kötelezvényekkel érhető el, ám a mandátumok kiegészíthetők hozzáadott szolgáltatásokkal, melyek érdekeltté teszik a kutatót abban, hogy cikke az intézményi archívumban elérhető legyen.

Ilyen szolgáltatások lehetnek a publikáció terjesztése mellett: az intézmény tudományos termelésének számon tartása, akkreditációs információk szolgáltatása, önéletrajzok bibliográfiájának készítése, valamint a publikációk hatásvizsgálata.

Az intézményi repozitóriumok és a kapcsolódó nemzetközi projektek szakértőinek figyelmét az köti le, hogyan lehet pontos számszerű adatokat kivonni a különböző platformokon mű-

ködő, sokféle felépítésű archívumokból, azaz hogyan lehetne az archívumok használatának mutatóit a Web Citation Index és más hasonló szolgáltatások számára értelmezhetővé tenni?

A nyílt hozzáférés eszméje úgy teljesebb ki az egyetemeken és kutatóintézetekben, ha az intézményi repozitórium számszerűen igazolható módon növeli az anyaintézmény eredményeinek használatát mind a szó passzív (olvasás), mind aktív (idézés) értelmében.

A megoldás kulcsa az archívumok interoperabilitásában és a használati statisztikák szabványosításában rejlik. A szabványos használati statisztika a megbízható hatás-számítás alapja. Ha sikerül kinyerni és megvizsgálni a bibliográfiai adatokat (melyhez szükséges ezek tárolásának és kommunikációjának szabványosítása) az intézményi archívumokból, megvalósulhat a nyílt elérésű citáció-számítás.

Követhető példák

CDS: CERN Document Server

A CERN (Európai Nukleáris Kutatási Szervezet) több mint ötven éve a részecskekutatás fellegrá-
ra. Ez idő alatt a preprintek megosztása bevett gyakorlattá vált az ott dolgozó kutatók között, mely az utóbbi tíz évben a CERN könyvtára által gondozott intézményi repozitórium formájában manifesztálódott.

A CERN dolgozóinak tudományos termése évente körülbelül kétezer cikk és tízezer konferenciához kapcsolódó dokumentum (bemutatók, posztterek, előadás-jegyzetek, stb.). Ezeknek a anyagoknak a tárolására és szolgáltatására 1993-ben létrehozták a CDS nevű intézményi repozitóriumot, mely 1996-ban összeolvadt a könyvtár katalógusával, így ma közös felhasználói felületen érhetők el.

Az adatbázis jelenleg közel egymillió rekordot, közöttük 450 ezer nyílt hozzáférésű preprintet tartalmaz, s napi átlagos gyarapodása 280 tétel.

A keresés hatékonyságának növelésére a fizikailag hasonló tételeket, illetve az egyes kutatócsoportok számára fontos anyagokat több száz (!), önállóan is kereshető gyűjteménybe sorolják.

A CERN dolgozói számára kötelező leadni publikációikat a Könyvtárba, ám ez a gyakorlatban kevesebb mint 50%-os adatszolgáltatást jelent. A publikációk nagy részét rendszeresen lefuttatott webes keresések során azonosítják és gyűjtik be, így a kurrens dokumentumok feldolgozottsága közel 100%-os.

A retrospektív digitalizálási projektek eredményeként a CERN alapítása (1954) óta publikált tudományos anyagok 54%-a teljes szöveggel elérhető a CDS adatbázisban.

A már említett (és nem teljesen hatékony) szerzői archiválási rendelet mellett közvetlen emailekkel és reklámkampányokkal igyekeznek növelni a szerzők adat- és dokumentumszolgáltatási aktivitását. Indirekt módon ugyanezt a célt szolgálja a repozitórium fejlesztési stratégiája: a felhasználói igényeket követő, folyamatosan bővülő szolgáltatásokkal igyekeznek az archívumot nélkülözhetetlenné tenni a kutatók mindennapi munkájában.

Természetesen a könyvtári szolgáltatások középontjában is a repozitórium áll: a sokféle és bonyolult objektum leírására az adatbázis a rendkívül flexibilis MARCXML formátumot használja, automatikus tárgyszó-generálást és bibliográfia-kivonatoló szolgáltatást dolgoztak ki.

Az egyes tételek népszerűségének mérésére a Google PageRank és a Citebase módszereinek alkalmazásával, a szerver logfájlaiból generált használati statisztika alapján készülnek a nézettségi és letöltési toplisták, valamint az automatikus ajánlások („*azok, akik ezt a cikket megnézték, megnézték a következőket is:*”).

Különböző alkalmazásokkal (wiki, fórumok és üzenőfalak, automatikus értesítés feltöltésekről, kosár használata, tartalom-értékelés), valamint az adatfeltöltéshez és fájlkonverzióhoz vezető gyorslinkek segítségével lopják be a szolgáltatást a kutatók desktopjára.

TARDis: University of Southampton e-Prints

Az intézményi repozitóriumok jelentőségét felismerve az Egyesült Királyságban a JISC (Joint Information Systems Committee), az információs rendszerek finanszírozásáért felelős bizottság FAIR (Focus on Access to Institutional Repositories) nevű programjában 2002 és 2005 között több egymást kiegészítő projektet finanszírozott (DAEDALUS, ePrints UK, HaIRST, RoMEO, SHERPA, TARDis, Theses Alive!). A University of Southampton TARDis (Targeting Academic Research for Deposit and Disclosure) projektje révén a könyvtár intézményi repozitóriumával különböző funkciókat egyesítő, az egyetem vezetésének támogatását élvező szolgáltatást hozott létre.

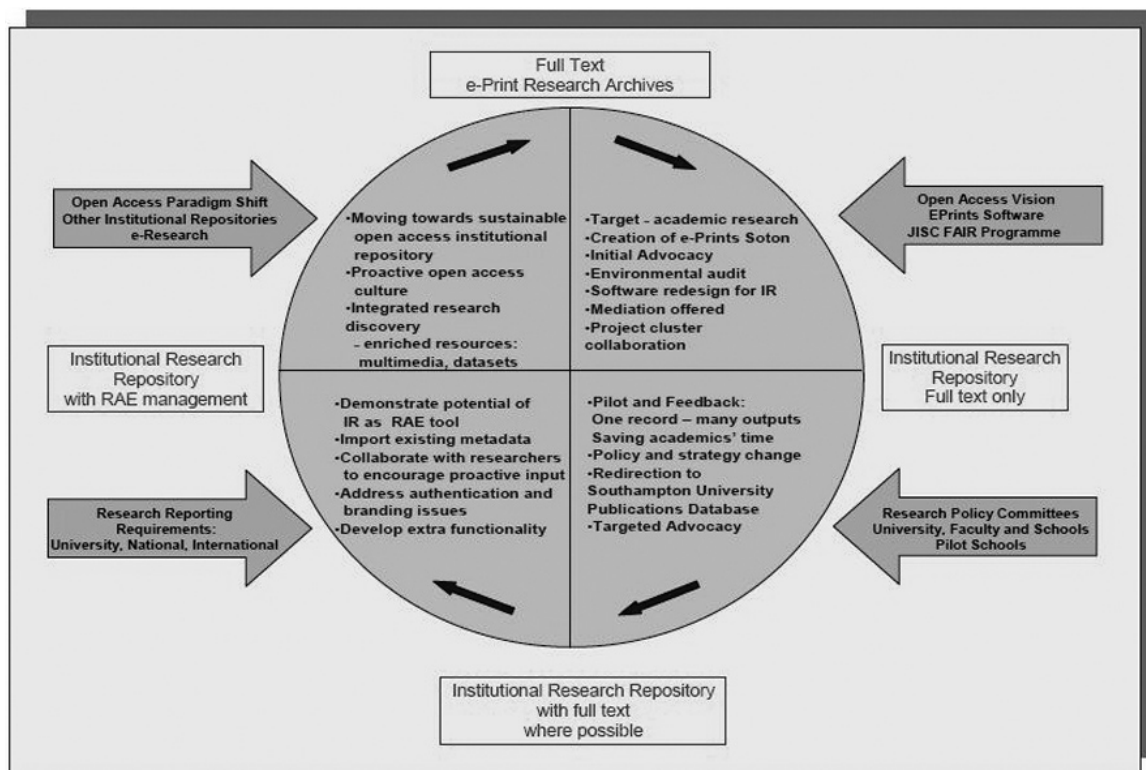
A projekt során létrejött egy multidiszciplináris intézményi repozitórium (e-Prints Soton: <http://eprints.soton.ac.uk>) az egyetemen egy korábbi projekt során kifejlesztett ePrint szoftver alkalmazásával, mely a nyílt hozzáférés támogatása és alkalmazása mellett jól használható a rendszeres akkreditációhoz (RAE: Research Assessment Exercise) szükséges jelentések előállításánál, s egyben az egyetem szellemi termésének számbavételére szolgál.

A projekt fontos csomagja volt a szolgáltatás népszerűsítése és a felhasználóképzés. A feltöltést maguk a kutatók (self-deposit), vagy minimális metaadat-információ és a dokumentum elektronikus beküldése után a projekt munkatársai végzik (mediated deposit).

Kitüntetett figyelemmel gondoskodtak az interoperabilitás lehetőségeiről az ePrint szoftvert használó intézményekkel együttműködve.

3. ábra

A TARDis projekt folyamatai

A projekt eredményeként publikált TARDIS Routemap (3. ábra) a projekt folyamatát, átalakulását meséli el négy ciklusra osztva (Simpson, 2005):

1. Az eredeti elképzelés szerint a JISC a helyben fejlesztett ePrint szoftver alkalmazásával, a nyílt hozzáférés szellemében épülő teljes szöveges intézményi repozitórium létrehozását finanszírozta volna.

A projekt első lépéseként projekt-ismertető előadásokat tartottak a kutatóknak és az egyetem vezetésének a nyílt hozzáférés és az intézményi repozitórium előnyeiről. Már az első bemutatók tapasztalata alapján felismerték, hogy a munkafolyamat és az eredmények szemléltetésére szükséges egy tesztadatbázis építése. Az egyetem vezetésével történt egyeztetések során kiderült: az intézményben hagyományosan gyűjtik a publikációk adatait akkreditációs és promóciós célokból. A vezetés csak abban az esetben támogatta a TARDIS projektet, ha egyúttal korszerűsítheti a bibliográfiai adatok begyűjtésének mechanizmusát is anélkül, hogy a szerzőknek kétszer kellene leadniuk publikációik adatait.

A projekt teljes újragondolására volt szükség: a nyílt hozzáférés eszméjére épülő intézményi repozitórium helyett teljes szöveg feltöltésére és tárolására is alkalmas publikációs adatbázis jön majd létre. A demo-adatbázis építése során átdolgozták, újratervezték a meglevő ePrints szoftvert, s felvetődött az elhelyezett anyagok tárgyi besorolásának szükségessége is.

2. A következő tanszéki, intézeti szintű bemutatók célja az egyes egységek sajátos igényeinek felmérése volt. Számos tanszék saját publikációs-, illetve teljes szövegű adatbázissal rendelkezett. Egyértelművé vált, hogy előre kidolgozott modellekkel nem fognak boldogulni, teljesen egyénre szabott együttműködésekben kellett gondolkozni. Minden egység maga óhajtott definiálni az adatbázisban regisztrált publikációk körét, s teljesen eltérő volt az adatbevitel preferált módja is: egyes tanszékek közvetlen

adatbevitelt, míg mások meglevő adatbázis tartalmának konverzióját választották. A próba-feltöltések bizonyították a metaadatok minőségi ellenőrzésének szükségességét, ám a helyes rekordok előállítására szánt időt reális határok között kellett tartani.

Hozzáadott szolgáltatásként a rekordokban megjelent az Egyetemi Könyvtár által előfizetett cikkek elektronikus változatának linkje.

3. A 3. szakaszban részletesen átgondolták, hogyan lehetne a szolgáltatást akkreditációs jelentések előállítására használni.

Biztosították az önálló tanszéki adatbázisok kialakításának lehetőségét, és a projekt végéhez közeledve előtérbe került a szolgáltatás fenntarthatóságának kérdése.

4. A projekt végére az e-Prints Soton 5000 rekordjából 1500 tartalmazott teljes szöveget. 2005 februárjában *Stevan Harnad* neve alatt megjelent a University of Southampton open access politikája („az intézmény publikációs adatainak teljes körű számbavétele promóciós és akkreditációs célból, lehetőség szerint a teljes szöveg tárolásával”), melyhez az e-Prints Soton biztosítja az infrastrukturális hátteret.

Az adatbázis akkreditációs jelentésekhez használt szolgáltatása rendkívüli módon ösztönzi a feltöltési kedvet és az adatbázis használatát. 2004 decemberében az egyetem sajtóközleményben tette nyilvánossá határozatát az Egyetemi Könyvtár által működtetett intézményi repozitórium finanszírozásáról. Ezzel a döntéssel a repozitórium az egyetem kutatási infrastruktúrájának központi részévé vált.

A TARDIS Routemap esettanulmány és útmutató (hogyan telepítsünk sikeres repozitóriumot egy nagy multidiszciplináris egyetemre). A sikeresség fenntarthatóságot jelent: élő szolgáltatást, melyet elfogad és használ az egyetem kutatói közössége, és „megvesz”, vagyis költségvetésileg támogat az egyetem vezetése. A sikeresség

titka, vagyis a projekt konklúziói:

- a repozitóriumot szolgáltatásként és nem projektként kell kezelni;
- hatékony technikai-informatikai támogatás a felhasználói igények azonnali lereagálásához;
- közvetett feltöltés szükséges, és egyben biztosítja a kutatók és könyvtárosok közötti párbeszédet;
- nagyarányú és sokrétű, valamennyi érintett csoportra irányuló ismertető-bemutató rendszer – advocacy;
- a metaadatok minőségi ellenőrzése fontos és erőforrás-igényes, ám mindenképpen bizonyos határok között tartandó feladat
- a kutatók az egyszer elkészített adatrekordot többször, különféle célokra szeretnék használni.

Az ePrints Soton a University of Southampton kutatási eredményeinek digitális repozitóriuma, mely tudományos cikkeket, könyveket, könyvfejezeteket, konferenciaanyagokat, monográfiákat, szürke irodalmat, poszttereket, prezentációkat, PhD dolgozatokat tartalmaz, de tervezik 3D-, audio- és multimédia-fájlok befogadását is.

A TARDIS projekt során jelentős fejlesztést hajtottak végre a GNU EPrints szoftveren, s a metaadat- és bibliográfiai formátumokkal folytatott munka új funkciókkal bővítette a keretrendszert.

A projekt eredményeképpen létrejött tanulmányok (környezettanulmány, kutatási körülmények felmérése, az intézményi repozitóriumok által használt „tárgyszórendszerek” listája) haszonnal forgatható ajánlott olvasmányok az intézményi repozitóriumokkal és nyílt hozzáféréssel foglalkozó szakemberek, könyvtárosok számára.

A tudományos kommunikáció változása és a nyílt hozzáférés kezdeményezés fejlődése párhuzamos, egymással kölcsönhatásban levő fo-

lyamat. A fejlesztők az OA alkalmazásokat a kutatói szokások figyelembe vételével, azok kiszolgálására alakítják. A tudományos kommunikáció pedig a technikai, infrastrukturális és ideológiai lehetőségeket maximálisan kihasználva, egyre nagyobb mértékben alakul át. A hatás-kölcsönhatás két jól működő példája a CERN-ben és a University of Southamptonban végzett munka. Ma mindkét intézményben központi rendelet kötelezi a kutatókat cikkeik elhelyezésére az intézményi archívumban.

Az interneten nyíltan elérhető információk át alakítják a kutatók információszerző szokásait, megváltozik a publikációs platform: az OA-kiadónál lerövidül a publikáció megjelenésének ideje, az önarchiválás fokozatosan a munkafolyamat részévé válik. A nyílt elérésű dokumentumok megjelennek a citáció- és hatásvizsgálatok tárgyaként a tudományos munka értékelésében. Az új információforrások szétfeszítik a zárt adatbázisok szabta keretet, ezért az alkalmazásokban, módszerekben gyökeres változás, szemléletváltás következik be.

Mit tehet a könyvtár?

Azt, hogy változtat: szerepet, szemléletet, stratégiát. A megváltozott terep megismerése, felmérése után egyértelmű, hogy a kutatási-publikálási folyamatban a könyvtárnak továbbra is helye van. Ez egy új szerep, mely nagyfokú aktivitást igényel: naprakész információkkal, folyamatos felhasználói kapcsolatokkal koordinálhatjuk az anyaintézményben folyó tudományos munkát egy megfelelően kialakított publikációs adatbázis és/vagy intézményi archívum kialakításával.

Magyarországon talán nem egyformán befogadóképes még a tudóstársadalom ezekre az újdonságokra. Ám úgy gondolom, tudatosan készülnünk kell, hogy a megfelelő helyzet kialakulása esetén kész tervvel, javaslattal állhassunk elő.

Irodalom

BÁNHEGYI Zsolt: Nyílt Hozzáférés Kezdeményezés (Open Access Initiative) – Kitekintés és körkép. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 50. évf. 2003. 6–7. sz. 236–249. p.

BRINDLEY, L.: Re-defining the library. = Library Hi Tech, 24. vol. 2006. 4. no. 484–495. p.

Berlin Declaration on Open Access to Knowledge in the Sciences and Humanities http://www.zim.mpg.de/openaccess-berlin/berlin_declaration.pdf

Directory of Open Access Journals <http://www.doaj.org/>

GILES, J.: Encyclopaedias go head to head. = Nature, 438. vol. 2005. 900–901. no. 7070. p. doi:10.1038/438900a

HAJJEM, C.: – GINGRAS, Y. – BRODY, T. – CARR, L. – HARNAD, S.: Open Access to Research Increases Citation Impact. <http://eprints.ecs.soton.ac.uk/11687>

HAJJEM, C. – HARNAD, S. – GINGRAS, Y.: Ten-Year Cross-Disciplinary Comparison of the Growth of Open Access and How it Increases Research Citation Impact. 2005. <http://eprints.ecs.soton.ac.uk/11688>

KARÁCSONY Gyöngyi.: Debreceni Egyetem elektronikus archívuma: a nyílt hozzáférés lehetőségei. = Tudományos és Műszaki Tájékoztatás, 54. évf. 2007. 8. sz. 345–351. p.

LAWRENCE, S.: Online or Invisible? = Nature, 411. vol. 2001. 6837.sz. 521. p.

PEPE, Alberto – YEOMANS, Joanne: Protocols for Scholarly Communication. [2006.] <http://arxiv.org/abs/cs.DL/0611005>

SIMPSON, Pauline: TARDIS Project Final Report. [2005.] <http://eprints.soton.ac.uk/16122/>

SWAN, Alma: What is New in Open Access? = LIBER Quarterly, 16. vol. 2006. 3–4. no.

Jegyzet

1. Csak néhány példa az elmúlt évek tudományos folyóiratokban megjelent kapcsolódó cikkeiből:

HARNAD, S.: The self-archiving initiative. = Nature, 410. (26. April, 2001.) 1024–1025.

WREN, J.D.: Open access and openly accessible: a study of scientific publications shared via the internet. = British Medical Journal, 330. (14. May, 2005.) 1128–1129.

SHATTIL, S.J.: Open access, yes! Open access, no! = Blood, 103, 9. (2004) 3257.

WALKER, T.J.: Authors willing to pay for instant web access. = Nature, 411. (31. May, 2001.) 521.

LAWRENCE, S.: Free online availability substantially increases a paper's impact. = Nature, 411. (31. May, 2001.) 521.

Csillag a holló árnyékában – Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon

Az Országos Széchényi Könyvtár 2008. június 15-ig látogatható, a Reneszánsz év rendezvényeihez kapcsolódó kiállításán újra látható az első Magyarországon nyomtatott könyv, a Cronica Hungarorum, valamint néhány nyelvemlék, köztük a Jókai- és a Festetics-kódex.

Az OSZK először állítja ki Kálmáncsehi Domokos breviáriumát és első alkalommal tekinthető meg a Münchenből kölcsönzött Lívius-kódex is.

Vasárnaponként a gyereklátogatókat múzeumpedagógiai programok várják.

Részletes program és további információ: www.oszk.hu

Az Országos Széchényi Könyvtár és a Gondolat Kiadó közös kiadásában megjelent a Nemzeti Téka sorozatban:

Borsos Attila: A magyar időszaki kiadványok repertóriumai II. Annotált bibliográfia c. kötet.

Megrendelhető: kiadvany@oszk.hu